

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman Şərqi ilk demokratik dövləti idi

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti oktyabr çevrilişindən sonra bölgədə hökm sürən mürəkkəb siyasi şəraitdə yaranmışdı. Həmin yeni siyasi şəraitdə, eləcə də tarixi irəliləyişin baş verdiyi vaxtda əsas məsələ Azərbaycan millətinin milli azadlıq mübarizəsinə kimlərin başçılıq edəcəyindən və onların xalqa necə yol göstərəcəyindən asılı idi. O vaxtlar Bakıda əsas qüvvə təşkil edən bolşevik rəhbərləri milli məsələni nəzərə almayaraq hadisələri düzgün qiymətləndirmədilər, xalqımızın nəyə qadir olduğunu bilmədilər.

1917-ci il noyabr ayının 26-28-də Ümumrusiya Müəssilər Məclisinə seçkilər keçirildi. Bolşeviklərin Zaqafqaziyadan olan nümayəndələri Zaqafqaziya Seymini təşkil etmək istədilər. Zaqafqaziya Seymi ali hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərməli idi. 1918-ci il fevralın 23-də seymə daxil olan Azərbaycan, gürcü və erməni fraksiyaları arasında daxili və xarici siyasətin bütün sahələrində narazılıqların, ziddiyyətlərin yarandığı üzə çıxdı.

1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziyanın müstəqil federativ respublika elan edilməsi qərara alındı. Lakin bu da ziddiyyətlərin qarşısını kəse bilmədi və narazılıqları daha da artırdı. Belə bir şəraitdən istifadə edən gürcülər federasiyanın tərkibindən çıxaraq Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Milli Şurası təşkil olundu. Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə seçildi. Şuranın 9 nəfərdən ibarət idarə heyəti yaradıldı. F.Xoyski icra orqanının sədri seçildi. İcra orqanının tərkibinə Müsavat partiyasından M.Hacmski, N.Usubbəyov, X.Xasməmmədov, N.Y.Cəfərov, "Hümmət" təşkilatından Ə.Şeyxülislamov, "İttihad"dən X.Sultanov, Müsəlman Sosialist Blokundan isə X.Məlikaslanov və C.Hacmski daxil oldular.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası keçirildi. X.Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasını təklif etdi. Bununla da, Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etdi. Bəyannəmədə aşağıdakılar qeyd olunurdu:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan müstəqil dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi xalq cümhuriyyəti olaraq təsdiq edilir.

3. AXC bütün millətlər, qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq şəraiti yaratmağa çalışır.

4. AXC öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial şəraitindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

Milli Şura ilk iclasında ADR hökumətini təşkil etməyi yekdilliklə Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. Həmin vaxtlar Bakı şəhərində daxili siyasi vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Bakı Xalq Sovetinin sərəncamında olan erməni daşnak ordu bölmələri özlərinin erməni daşnak komandirləri ilə birlikdə sovet hakimiyyətinə qarşı xainlik etmişdilər. Bu vaxtlar daşnaklar, eserlər və menşeviklər Bakı ətrafını türklərdən müdafiə adı altında ingilis qoşunlarını Bakı şəhərinə çağırmaq üçün fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918-ci il iyul ayının 31-də istefa verdi. Sentrokaspi diktaturasının, həmçinin eser, daşnak və menşeviklərin çağırışına cavab olaraq 1918-ci il avqustun 4-də ingilis generalı Stoksun başçılığı altında qoşun İranın Ənzəli limanından Bakıya hərəkət etdi. Onlar ilk vaxtlar şəhəri Azərbaycan dövlətindən ayırmaq, həmçinin Türkiyə-Azərbaycan ordularının Bakını ələ keçirmələrinə maneçilik törətmək üçün səy göstərirdilər. Lakin onların bu niyyət baş tutmadı.

Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti heç bir nüfuzu və əsası olmayan bir qurum idi. İngilislər 1500 nəfər döyüşçü ilə Bakıya daxil oldular. Lakin ingilis qoşunu Türkiyə-Azərbaycan bölmələri Bakıya daxil olandan bir gün əvvəl qorxu içərisində Ənzəliyə qaçdı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Türkiyə-Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakı şəhərini işğalçılardan azad etdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk görəcəyi işlərdən biri dövlətin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi oldu. 1918-ci il iyunun 20-də Azərbaycan hökuməti Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd məsələlərinə dair danışıq ideyasını irəli sürdü. 1919-cu ilin iyununda Gürcüstan Respublikası ilə bu barədə müqavilə imzalandı.

Demokratik cümhuriyyət erməni quldur bəndələrinin Zəngəzurda və keçmiş İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərə öz etirazlarını bildirdi. Lakin 1919-cu il noyabrın 23-də Ermənistanla saziş bağlansa da həmin sənəd kağız üzərində qaldı. Erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmədilər. Belə ki, Ermənistan əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olan Naxçıvanı özününkü sayırdı. Naxçıvan bölgəsi 1918-ci ilin noyabrında Araz Respublikası adı altında öz müstəqilliyini elan etdi.

Erməni millətçiləri indiki kimi, o zaman da Naxçıvan ərazisinə soxulmaq, oranı dağıtmaq istəsələr də, yerli əhali qurban verməsinə baxmayaraq, təslim olmadı. Azərbaycanın ən ağırlı problemi indiki kimi, yenə də Dağlıq Qarabağ məsələsi oldu. Xatırladaq ki, bu ərazi Zaqafqaziya respublikaları yaranana qədər Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının ərazisinə daxil idi. Xanlıqlar dövründə isə Dağlıq Qarabağ mərkəzi Şuşa şəhəri olan Qarabağ xanlığının (1747-1822) tərkibində idi. Yeri gəlmişkən, Dağlıq Qarabağ bircə gün də İrəvan xanlığının, eləcə də erməni vilayətinin və İrəvan quberniyasının tərkibində olmayıb, heç vaxt İrəvandan idarə edilməyib, eləcə də iqtisadi cəhətdən Ermənistanla heç bir bağlılığı olmayıb.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 1919-cu ilin yanvarında Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq paytaxtı Şuşa olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general qubernatorluğu

yaratdı. Həmin ərazinin general-qubernatoru Xosrovbəy Sultanov təyin olundu.

Erməni daşnak hökumətinin bu ərazini siyasi və diplomatik yollarla Azərbaycandan ayırmaq və özünə birləşdirmək səyləri bir nəticə vermirdi. Bundan sonra erməni millətçiləri hərbi yola əl atdılar. Daşnak quldur Andronik Ozanyanın dəstələri Qarabağ ərazisinə soxulub yol boyu qarşısına çıxan kəndləri dağıdı, yandırır və məhv edirdi. Erməni quldur dəstələri özlərinin işğalçılıq fəaliyyətlərini 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzurda davam etdirdilər. Bunu görən Azərbaycan hökuməti öz ordu hissələrini Dağlıq Qarabağa topladı. 1920-ci ilin mart ayında - Novruz bayramı günü Ermənistanın daşnak rəhbərlərinin başçılığı altında erməni quldur dəstələri gözlənilmədən Şuşada, Xankəndidə, Əsgəranda, Tərtərdə yerləşən Azərbaycan ordu hissələrinə basqın etdilər. Lakin qiyamçı qüvvələr məhv edildi, buranı daşnak dövlətinə birləşdirmək üçün başlanan birinci cəhd ermənilər üçün ağır sonluqla bitdi.

1918-ci il mayın 30-da Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə bütün dünya dövlətlərinin xarici işlər nazirlərinə ADR-in müstəqilliyi haqqında teleqram göndərildi. İyunun 4-də isə ADR ilə Osmanlı imperiyası arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun əvvəllərində ciddi xarici amillərlə qarşılaşdı. Bu dövrdə Nuru Paşanın türk hərbi mütəxəssislərindən ibarət 300 nəfərlik dəstəsi Gəncədə idi. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi altında yeni hökumət kabineti təşkil olundu. İyun hadisələrinə nəzər salsaq görərik ki, Milli Şuranın fəaliyyəti dayandırılrsa da, xalqın içindən çıxmış demokratik insanlar Azərbaycan xalqının azadlığını qoruya bildilər.

Daxili ixtişaşlara qarşı hökumət nümayəndələrinin mübarizə apardıkları bir vaxtda 1918-ci il iyunun 12-də S.Şaumyanın başçılığı altında Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri Gəncəyə göndərildi. Bununla da, yenidən qurulmuş Azərbaycan dövlətinin başının üstünü qara buludlar aldı. Azərbaycan-Türk birləşmələri Göyçay ətrafında iyunun 27-dən iyulun 1-dək apardıkları 4 günlük döyüşlərdə Bakı Soveti qoşun hissələrini məğlub edərək onların bu hücumunu yatırda bildilər.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan etdi. 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş gənclər hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də isə hərbi nazirliyin yaradılması ilə bağlı qərar verildi. F.Xoyski həm də müdafiə naziri, general S.Mehmandarov isə onun müavini təyin edildi. ADR hökumətinin 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarına əsasən üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Noyabr ayının 9-da isə həmin bayraq yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən ibarət bayraqla əvəz olundu. Dövlətin bayrağında əks olunan üç rəng türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvolu idi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin təsis yığıncağı oldu. Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsənbəy Ağayev onun birinci müavini seçildi. F.Xoyski hökumətin fəaliyyətinin dayandırıldığını və hakimiyyətin parlamentə verildiyini bildirdi. Yenə də uzun danışıqlardan sonra hökumət kabinetinin təşkili F.Xoyskiyə tapşırıldı. Lakin 1919-cu ilin martında bu hökumət istefa verdi. Aprelin 14-də N.Usubəyovun başçılığı altında yeni hökumət kabinetinin tərkibi parlament tərəfindən təsdiq edildi.

ADR hökuməti 1919-cu ilin noyabrında Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını bildirdi. Orta məktəblər milliləşdirildi. Parlamentin qəbul etdiyi qərara görə, xarici dövlətlərə 1919-1920-ci tədris ilində 100 nəfər tələbə ezam olundu. Hökumət Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsi, kargüzarlıq işlərində Azərbaycan dilinin işlədilməsi haqqında qərar verdi. Lakin kadr çatışmazlığı bu məsələnin tam həll olunmasına imkan vermirdi. Azərbaycan parlamenti 1919-cu il avqustun 11-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qərar qəbul etdi.

1914-1918-ci illərdə davam edən I Dünya müharibəsi Almaniyə-Türkiyə blokunun məğlub olması ilə başa çatdı. 1918-ci ilin noyabrında türk orduları Azərbaycandan çıxdılar. Bir qədər sonra ingilislər general Tomson başda olmaqla Bakıya daxil oldular. Onlar AXC-nin müstəqilliyini və azadlığını tanımadılar. Özlərini işğalçı, müstəmləkəçi kimi aparmağa başladılar. Onlar Bakıya daxil olan kimi Azərbaycan bayrağının yığışdırılması əmrini verdilər. İngilis işğalçıları 1919-cu ilin avqustuna qədər Bakı şəhərindən ən azı 113,5 milyon manatlıq (30 milyon puda qədər) neft apardılar. İngilis işğalçı orduları 1919-cu ilin avqustunda Bakını tərk etdilər. I Dünya müharibəsində Üçlər İttifaqının qələbəsi nəticəsində bu dövlətlər Azərbaycanın suverenliyinin tanınması üçün fəaliyyətlərini gücləndirməyə başladılar. Buna görə də Ə.M.Topçubaşovun başçılığı altında Azərbaycan dövlətinin nümayəndələri Paris sülh konfransına göndərildilər. Konfransda çıxış edən nümayəndə rəhbəri bildirdi ki, Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarını öz ərazisinə qatmaq istəyən Ermənistanın iddiaları yersizdir. Bildirildi ki, bu torpaqlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir, burada yaşayanların çoxunu azərbaycanlılar təşkil edir.

Rusiya ərazisində Denikin orduları darmadağın edildikdən sonra Antanta dövlətlərinin Baş Şurası 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini "defakto" tanıdı. Yaranmış şəraitdə Bakı proletariyatının silahlı çıxışının qarşısını almaq mümkün olmadı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan parlamenti hakimiyyətin Azərbaycan İnkilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1920-ci il aprelin 28-də XI Qızıl Ordu Bakıya daxil olanda şəhər təslim edildi. XI Qırmızı Ordu aprelin 29-da özünün Xüsusi Şöbəsinə, sonra isə "ÇK" yaratdı. Təkcə Bakıda 1937-1938-ci illərdə təxminən 70 minə qədər adam güllələndi. Bütövlükdə isə həmin illərdə Azərbaycanda 250 min adam güllələnmişdir. Bolşevik hökumətinə qarşı etirazların əsas səbəbləri isə yadelli rus kommunist qoşunlarının müstəqil Azərbaycan dövlətini işğal etməsi idi.

Cümhuriyyətin süqutuna baxmayaraq, onun 23 aylıq fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mühüm hadisə idi. Belə ki, Şərqdə ilk müstəqil respublika olan ADR az bir vaxt ərzində öz parlamenti, hökuməti, ordusu və

pul vahidi olan demokratik dövlətə çevrilmişdi.

...Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıcılarının ideallarında yaşatdıqları müstəqil hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin təşkili məhz ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda respublikaya qayıdışından sonra mümkün olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin 15 iyununda Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçilməsi isə ölkədə qanunçuluğun, hüquq qaydalarının bütün sahələrdə möhkəmlənməsini təmin etməklə yanaşı, qanunverici orqanın cəmiyyətdəki nüfuzunu qaldırmış, onun təşəkkülünə, ölkənin ictimai-siyasi həyatının sabitləşməsinə, habelə milli parlamentarizm ənənələrinin inkişafına böyük zəmin yaratmışdır.

Ali Sovetın Sədri seçildikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyev ona göstərilən etimadı doğruldacağını və gələcək fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini açıqladı: "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişafına həsr edəcəyəm. Azərbaycan Respublikası, bundan sonra onun başına nə gəlicə-gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir".

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılacağı və inkişaf etdiriləcəyi ilə bağlı verdiyi bu vədini praktik olaraq gerçəkləşdirmiş, sabit dövlətçilik ənənələri yaratmış, respublikamızı davamlı inkişaf yoluna çıxarmış lider kimi xalqın qəlbində yaşayır və rəğbətlə anılır. Bu gün istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıcılarının, istərsə də ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik məsələləri ilə bağlı arzuları Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla gerçəkləşdirilir. Ölkə iqtidarının xalqın dəstəyinə arxalanması, hər bir məsələdə milli maraqları önə çəkməsi sayəsində Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti dövlətin maraq və təhlükəsizliyinə qarşı yönələn istənilən təhdidə çevik müqaviməti təmin edir.

Uzun illər regionda siyasi arbitr rolunda çıxış etməyə iddialı olan bəzi dövlətlərin respublikamıza bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi yanaşmaq məcburiyyətində qalması, rəsmi Bakı ilə təzyiq və təhdid dilində danışmağın mənasızlığını dərk etməsi bu gün Azərbaycanın müstəqil siyasət yeritməsinin ən mühüm göstəricisi kimi vurğulana bilər. "Müstəqillik o deməkdir ki, ölkə tam şəkildə müstəqil siyasət apara bilsin. Ölkələr var ki, müəyyən səbəblərə görə müstəqil siyasət aparmaq iqtidarında deyildir, haradasa imkanları yoxdur, haradasa tədbirlər görülməyibdir. Azərbaycan bu baxımdan ayaq üstə çox möhkəm dayanan ölkədir. Bizim vəzifəmiz, borcumuz, bütün Azərbaycan xalqının borcu ondan ibarətdir ki, bu müsbət meyilləri daha da möhkəmləndirək" - deyərək Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən təntənəli mərasimdə vurğulamışdır.

Bu gün dünyada gedən mürəkkəb, ziddiyyətli proseslərə baxmayaraq, ölkə vətəndaşları əmindirlər ki, cənab İlham Əliyevin yeritdiyi siyasət respublikanın siyasi müstəqilliyini və milli təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirəcək, onun inkişaf etmiş ölkələr sırasına yüksəlməsini təmin edəcəkdir.

Firudin CÜMŞÜDLÜ,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan
tarixi kafedrasının dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru